

A kereszténység megvalósításának egy napjainkban feltűnő módszere.

Nem régen különböző emberekkel találkoztam s csodálatosképen az egyházak jövőjéről esett szó. Az egyik általánosságban tette fel a kérdést. A másik elmondta, hogy Bécsben az iskolákban megkérdezték a gyermekeket vallásos meggyőződésük felől s a válasz valami olyan lett volna, amely minden konfessiot kizár. Ugyanettől az embertől hallottam, hogy Németország rendezni akarja valahogyan a hitfelekezetek dolgát. Ismét egy másik híradás avval lepett meg, hogy a közelebről lefolyt müncheni értekezleten résztvevő államférfiak egyike tagja egy olyan mozgalomnak, amely a kereszténység eszményeit gyakorlati úton kívánja megvalósítani s ennek tulajdonítható a közelben lefolyt politikai események békés úton való megoldása.

Mindezeknek a kérdéseknek egyszerre való feltűnése valami olyan benyomást tett reám, hogy amint Pál apostol mondja: a teremtett világ sóvárogva várja Isten fiának megjelenését (Róm. 8, 19). Mert tudjuk, hogy az egész teremtett világ egyetemben fo-hászskodik és nyög mindidáig.

Ugy látszik így volt ez mindig s van most is. Amióta elhangzott Jézus ajakán Istenországa eljövételének nagyszerű ígérete, azóta szüntelenül várják az emberek sőt dolgoznak is érte a maguk módja szerint. Vannak korszakok, amikor ezeknek a vágyakozásoknak hullámai fokozott mértékben öntik el az emberiséget, máskor csak csendesen mozognak az egyesek lelkében sokszor elszigetelten. Az egyéni lélek kielégületlenségéből fakadnak fel a források, amelyek táplálják a vágyakozást, hogy valóban legyünk Jézusnak igazi tanítványai, Istennek fiai és munkatársai, valódi keresztények, akik betöltik az evangéliumot. Az elégedetlenség legtöbbször abból fakad, hogy a kereszténység fenntartására, megvalósítására hivatott intézmények és az ezeknél gyakorolt eljárások, megszokottabbá válnak, sokszor üresen hagyják a betel-

jesedés után vágyakozó lelket s új csapások, új mesgyék taposására készítelik a hívőket. Elítélni ezeket a megmozdulásokat nem lehet, mert kétséget kizáróan erkölcsi megjobbulásra és a vallásos elmélyedésre törekcsenek. Módszereiket lehet kifogásolni és bírálni, de a bíráló mértéke csak az lehet, hogy mennyiben emelték a tiszta erkölcsöt és a tiszta vallásosságot. Sohasem felejttem el, hogy egy éjszakán sokáig kellett csengetnem egy kórház kapujánál, amíg beeresztettek. Szóltam az embernek, hogy bizonyára sokat bosszankodik, hogy felvertem álmából. Komolyan és egyszerűen hangzott a felelet: én sohasem bosszankodom és sohasem káromkodom, mert ennek meg ennek a gyülekezetnek a tagja vagyok. Imponált nekem ez az ember, mert önértzetességében is szerény volt és alázatos s élt benne a Krisztus.

A keresztény középkor elején, miután a keresztény egyház nagy dogmarendszere kialakult, sokat vesztett az emberek hite a maga mélységéből és közvetlenségéből. Úgy gondolták, hogy a dogmák túlságosan észszerüsítették (racionalizálták) a hitet s az emberek nem voltak megelégedve azzal a hittel, amely csak az értelemhez szólt. Úgy érezték, hogy a „tan“ maga csak keret s ki kell tölteni azt a lélek mélységes vallásos meggyőződésével. Így fejlődik ki a dogmák mellett a miszticizmus, amely az egyéni vallásos élmény bensőségére fordított gondot; oda menekült az egyház elől, amely az általa hirdetett tanításokban való hittől tette függővé a lélek üdvösségét. Az egyház eleinte idegenkedve nézte a mozgalmat, később látva, hogy az egyháznak is hasznára lehet, megtűrte, támogatta sőt szentekké avatott sokat a misztikusok közül.

A XVIII. században a reformáció által felkavart sok hitvita szintén egyoldaluan dogmatikussá és orthodoxá tette a már megreformált egyházakat s e hiány pótlására és kiegészítésére termelte ki az egyesek lelke az u. n. pietizmust, amely az egyéni vallásos elmélyedésben, a kegyes életben élte ki magát s megteremtette a protestáns vallásos élet legkiválóbb típusait. Kant és Schleiermacher s annak a korszaknak nagy elméi pietista környezetben nyerték neveltetésüket, onnan emelkedtek ki.

Ezeken a történelmi jelentőségű vallásos mozgalmakon kívül sok más társulat és gyülekezet próbált meg összetömrölni és szervezkedni azért, hogy vallásos igényeiket és kívánságaikat kiélégítsék a maguk által helyesnek ítélt módon, igen gyakran a hiva-

A kereszténység megvalósításának egy napjainkban feltűnő módszere.

talos, intézményes egyházaktól elszakadva vagy: a nyílt elszakadást elkerülve annak keretein belül is. Akik egyházuktól elszakadtak, azok rendszeresen valamilyen u. n. szektába tömörültek, amelyek közül némelyek nagyra nővekedtek, tekintélyt és elismerést vívtak ki a maguk számára s meg tudtak valósítani egy sajátos vallásos életfolytatást. Legtöbbször a Biblia egyes részeinek különös kihangsúlyozása s az ezekhez fűződő nagy reménységek kötnek össze némely gyülekezeteket. Másokat sajátos életszokásaik, életberendezésük tesznek jellegzetesekké. Némelyek különcök és különösen egyes pontokon a rendes polgári társadalom szabályaival is ellentétbe kerülnek.

Némelyeket s ez a legtöbbre jellemző, erős hit, rendületlen meggyőződés hat át az általuk igazságnak tartott vallásos és erkölcsi felfogásukban nemcsak elméletben, hanem egész életfolytatásukban. Igen gyakran tiszteletreméltó, erkölcsileg kifogástalan egyéniségek.

Mindezekkel nem kívánok most foglalkozni. Hanem egy újabb megmozdulást, talán a legújabbat az u. n. csoportmozgalmat kívánom ismertetni, amely mindössze alig husz éves s hullámai már eljutottak mi hozzánk is. Amit mondani akarok róla nem új s nem is eredeti, a közvetlen forrásból táplálkozó. Csoportmozgalmában vagy ennek gyűlésén u. n. house partyn soha sem vettem részt, csupán újságokból olvastam róla s egy pár könyvből és cikkből, amelyek magyar nyelven jelentek meg róla itt Erdélyben is.¹

A csoportmozgalom oka és kiinduló pontja ugyanaz, ami a legtöbb keresztény vallásos mozgalomé. Oehler Vilmos magyar nyelvre is lefordított „Termékeny hallgatás“ c. művének első lapján találjuk meg azokat a szavakat, amelyek ugyan találóan jellemzik a kiinduló pontot.

„Ma sokezer templomban prédikálnak és sokezer kiló papírt fordítanak keresztény szellemű nyomtatványra. A Biblia elterjesztése óriási méreteket öltött. Röviden szólva a világ krisztianizálása, szintén földrajzilag tekintve, nagyon messzire kiterjedt.

¹ V. ö. Gönczi Lajos és Tavaszy Sándor tanulmányait. Az Út c. folyóiratban (1934. évf.). Névtelen: Mi is az az Oxford Mozgalom. Budapest 1934. Dr. Vasady Béla: Az oxfordi csoportmozgalom Debrecen 1936 (Az Igazság és Élet Füzetei 3. sz.).

És mégis oly kevésbé lett mássá az élet. Oly sok a hitvalló s oly kevés az, ami történik. Oly kevés, amit a keresztényi léleknek a hatásából érezni lehet. Kevés a politikai és a gazdasági élet terén, kevés az egyházi és iskolai téren, kevés a családban és nálunk magunknál is.

Mindannyian tudjuk ezt s mindannyian szomorkodunk a mi kereszténységünk erőtlensége fölött. Ez a kereszténység nekünk vajmi keveset segít. Nem tesz olyan erősekké, sem olyan biztosakká, sem pedig olyan örvendezők-ké, amint voltaképen lennünk kellene és ahogyan azt ugyancsak igéri is az igazi kereszténység.

Valami hibának kell itt lenni. Valahol egy homokszem kell legyen a kerékműben. Vajjon mi hát a baj!?”

Némelyek azt mondják, hogy Jézusban, vagy a keresztény tanrendszer felépítésében, a hittanban van a hiba.

De vannak olyanok is, akik azt mondják, hogy a hiba mi bennünk van. Ezzel körülbelül eltalálták minden hibának forrását, mindnyájunk lelki, egyéni, társadalmi, keresztényi, vallásos erkölcsi életében van a hiba. Ezeket a hibákat föl kell fedni s az eltüntetésükre szolgáló alkalmas módot megtalálni.

Ez a lényege és kiindulása a mintegy husz évvel ezelőtt keletkezett csoportmozgalomnak vagy másképpen Oxfordmozgalomnak, amely utóbbi név onnan ered, mert az oxfordi egyetemi ifjúság soraiban történtek az első kísérletek a mozgalom eszközeinek kipróbálása érdekében.

A kiindulás maga egyetemes, minden tekintetben helyes alapokon nyugszik. Mert hiszen alig hihető, hogy van ember, aki meg legyen elégedve akár a maga, akár a társadalma vagy az egyháza kereszténységének hatékony erejével.

Alig hihető, hogy jól utánanézve ne lássuk be, hogy sem Jézusban, sem a kereszténységben, mint olyanban, sem az egyházakban nincs különleges hiba, mert hiszen általában mindenik az Isten és felebarátunk szeretetéhez kíván elvezetni a maga módja szerint. A hiba tehát bennünk van vezetőinkben és vezetettekben egyaránt. Mert a vezető általában nem viheti többre a vezetettet, mint amennyire saját maga is eljutott.

Ha tehát a hiba bennünk van, akkor mindnyájan hibásak vagyunk abban, hogy a kereszténység nem tudja megoldani feladatait. A feladat nem más, minthogy kutassuk fel a hibákat magunkban és másokban, amelyek megakadályoznak abban, hogy

A kereszténység megvalósításának egy napjainkban feltűnő módszere.

valóban hű követői legyünk Jézus evangéliumának s igyekszünk ezekről a hibákról egymást meggyőzni s igyekezzünk azokat kiküszöbölni.

A csoportmozgalom céljának ily módon való beállítása egészen helyes és észszerűnek is mondható. A kérdés már most az, hogy milyen eszközökkel próbálja ezt a célját elérni. Hogyan akar hibáinktól szabadokká és így jó és igaz keresztényekké tenni.

A program végrehajtásánál a mozgalom keresztény vallás erkölcsi alapokra támaszkodik s ez adja meg az egésznek vallásos jellegét is. Bizonyosságát adja ez által annak, hogy a vallásos hit az emberi léleknek az a legmélyebben fekvő és leghatékonyabb ereje, amely az embert képes megmozgatni, hibáinak, tévedéseinek megbánására és kiküszöbölésére készíteni, hogy Istenországának valóban munkása lehessen. A vallásos érzés erősítésén és felélesztésén épül fel a mozgalom sikeressége s azért a mozgalom vallásos jellege a legerőteljesebben domborodik ki az eszközök és módok megválogatásában.

De lássuk részletesen.

A mozgalom megindítója egy schweizi eredetű lutheránus lelkész, a következő alapmeggondolásból indul ki. Az Isten ellen elkövetett bűnök egyúttal embertársaink ellen elkövetett bűnöknek is tekintendők. Amikor Isten színe előtt megvalljuk bűneinket és kérjük azok megbocsátását, egyúttal a bűnünk következtében megbántott és megkárosított embertársainknál is jóvá kell tennünk tévedésünket, hogy így visszaállithassuk köztük és közöttünk a testvéri viszonyt. Ha ezt nem vagyunk hajlandók megcselekedni, akkor eláruljuk, hogy még nem értettük meg igazán az isteni megbocsátásra való rászorultságunkat.¹

A mozgalom tevékenysége abban áll, hogy összegyűlnek kisebb vagy nagyobb csoportokban s ott a lelkész vagy más vezető megkezd egy beszélgetést, amelynek folyamán kiki megnyilatkozik, feltárja az ő lelki gondjait, ügyét, baját s elmondja, hogy ő adott esetben miképpen cselekedett, vagy miképpen kellett volna cselekednie. E „bizonyágtételek” alapján mindenki befolyást gyakorolhat a másikra, s rásegítheti kielégítő, Istennek tetsző megoldásokhoz. Az egyetemes papság elve érvényesül itt egymás kölcsönös lelki gondozásában s valóra válik az irás szava: egymás terhét hordozzátok.

¹ V. ö. Vasady: i. m. 5. l.

A prédikáció nem elég ahhoz, hogy átítassuk a lelket a keresztény életigazságokkal. Ez csak egyik formája a lelki gondozásnak; ezt ki kell egészíteni a beszélgetésszerű módszerrel, amelynek segítségével az egyes lelkéhez és problémáihoz közelebb férkőzhetünk s figyelmeztethetjük őt az ő lelki elfogultságainak, hibáinak olyan kiküszöbölésére, amely valóban közelebb hozza őt az evangélium szelleméhez.

A mozgalomra nézve jellemző, hogy nincsen kiépített szervezete, ilyet nem is akar. Nincsenek merev kötelező szabályai sem tanai, amelyek más keresztényektől elkülönítenék s egymás között összekapcsolnák a mozgalomhoz tartozókat. Azt akarják, hogy mindenki a maga egyéniségének, életkörülményeinek, sajátos helyzetének megfelelő módon alakítsa ki lelki magatartását. Jellemző szokásuk, hogyha valaki valamely kérdésben hozzájuk fordul, mindig visszafordítják a kérdezőre olyanformán, hogy miként gondolja ezt ön s végső feleletük az: tedd azt, amit Isten megenged neked a te sajátos helyzettedben. Az evangélium, különösen pedig a Hegyi beszéd tekinthető annak a közös alapnak, ha ezt nagyon keressük, ami a mozgalomhoz tartozók gondolkodását szabályozza.

A találkozó célja az, hogy minden jelenlevő teljes őszinteséggel vallja be hibáit, tévedéseit, bűneit nemcsak saját magának, hanem embertársainak is s az így történt közlés (sharing), vagy részeltetés útján nyert hatások alapján igyekeznek megjavulni, hibáikat jóvátenni s így az evangéliumi hitben lefektetett lelki megtisztulás, újjászületés után Istenhez közeledni. E bűn megvalláshoz Jakab lev. 5. r. 16. versét tekintik útbaigazítóknak, amely azt mondja: „valljátok be bűneiteket egymásnak és imádkozzatok egymásért, hogy meggyógyuljatok, mert igen hasznos az igaznak buzgó könyörgése“.

Mindennek előfeltétele őszinteség Isten és embertársaink előtt bűneink, hibáink és tévedéseink fenntartás nélküli bevallásában. Ez nagy eltszántságot, nagy és megrendítő elhatározást kíván. Ebből a megrendítő elhatározásból születik meg a léleknek az a megtérése és megújulása, amely levetvén magáról minden álarcot, a legnagyobb erkölcsi elhatározással nehéz küzdelmek árán teremti meg azt a lelki egyensúlyt, amelynek elérésére törekszik. Azért a csoportmozgalom négy alapelvet szegez le, mint olyanokat, amelyek nélkül egy lépést sem tehetünk a lelki megújulás felé. Ezek az alapelvek: az abszolút becsületesség, az abszolút tiszt-

A kereszténység megvalósításának egy napjainkban feltűnő módszere.

taság, az abszolút önzellenség és az abszolút szeretet. Elképzelhetetlenül magas, szinte emberfeletti követelmények ezek, amelyekhez mérnie kell minden tettét és cselekedetét annak, aki számot tart arra, hogy tisztán állhasson meg Isten színe előtt. Különösen súlyosak ezek a feltételek akkor, ha nagyon hangsúlyozzuk a mindenik alapelv előtt álló „abszolút” jelzőt. Azonban úgy kell felfognunk a dolgot, hogy ezek mind örökös, egész életre szóló feladatok amelyekhez, a folytonos gyakorlat és a lelki arravalóság képzése és erősítése útján jutunk el. Épen azért hibáink feltárása, bűneink helyrehozása és kiküszöbölése mindennapos feladat, állandó gyakorlat eredménye s arra kell vigyáznunk, hogy egy pillanatra se essünk ki a gyakorlatból s ne feledkezzünk meg a tiszta keresztény életre való állandó törekvésről.

Az a vallásos jellegű lélektani folyamat, amely elvezet minket hiháink őszinte megvallásához és később jóvátételéhez, azon a bizalmon alapul, amellyel viseltetünk Isten és embertársaink iránt. Ennek a bizalomnak két feltétele van. Az egyik egész valónk feltárása, másfelől önmagunknak arra a valakire való rábizása, akihez bizalommal odafordultunk. Ez a bizalmas magatartás feltétlenné igazán csak Isten színe előtt lesz, nem pedig a velünk egy szinten mozgó embertársaink előtt is. A csoportmozgalom tehát helyes pszichológiával dolgozik akkor, amidőn hangsúlyozza, hogy embertársaink bűnvallomásos részeltetésének teljességre jutása csak az Isten színe előtti közvetlen bűnvallásban lehetséges. Ahol ez a szempont háttérbe szorul, ott csak ideig-óráig tartó látszateredményről tudnak beszámolni.

A lélekelemzés (psychoanalízis) is nagy mértékben igazolja e csoportmozgalom közlési vagy részeltetési eljárásának helyes voltát. A lélekelemzés behatóan foglalkozik avval a kérdéssel, hogy mik a feltételei annak, hogy az orvos és betege között létrejöjjön a kontaktus élménye vagyis hogy az orvos megnyerje betege bizalmát s így közelebb férközhessen annak világához.

A csoportmozgalmat a bűnök és hibák bevallásával kapcsolatban a legőszintébb realizmus jellemzi. Kétféle vallásosság van, az egyik a legőszintébb realizmussal néz szembe a bűnnel, a másik igyekszik ezt álszeméremmel és álkegyességgel leplezni. E két vallásosság közül az előbbi a kereszténység a legmagasabb szellemi értelemben, az utóbbi a megrögzött farizeusság. Közöttük állandó harc folyik. A lélek egészsége ott kezdődik, amikor nem-

csak Isten, de embertársaink előtt sem leplezzük igazi valónkat, hanem részeltetjük őket bűneik megvallása útján azok ismeretében. Ez a felfogás önámításnak és képmutatásnak tartja azt a felfogást, amely a bűnök rejtegetését előmozdítja.¹

Amiket eddig elmondottunk, nagyrészt a mozgalom lélektani magyarázatához hoznak közelebb. Amit ezután fogunk mondani, szintén valláslélektani eredetű, de ennél több. Belenyulik a hit világába. Ez az, hogy a mozgalom tagjai magukat a szentlélek által vezetetteknek hiszik. S ebben a tekintetben tényleg elegendő és semmi egyéb nem is kívánatos, hogy higgyünk abban, hogy életünket, cselekedeteinket a szentlélek kormányozza, irányítja vagy befolyásolja. Amikor az ember megtér, bűneitől megtisztul s megtisztult lélekkel állhat meg Isten színe előtt, akkor Isten szent lelke dolgozik benne, amely jó cselekedetre, felebaráti szeretetre, a mások hibáival szemben megértő és megbocsátó magatartásra indítja az embert.

A szentlélek által való vezetetés az ilyen ember számára állandó életfolytatás, amely előtt minden földi kapcsolat, ügyes bajos dolog, érdek és más egyéb, ami az ember önző életéhez hozzátartozik, háttérbe szorul. Életének jelígeje a bibliai mondás: Keressétek először Istennek országát. A léleknek ez a valódi felszabadulása, belső szabadsága teszi az embert alkalmassá arra, hogy valóban alárendelhesse magát Isten akaratának. A szentlélek vezetése alatt álló ember meg van győződve arról, hogy neki mindennek javára válhatnak és szinte beleveti magát, egész lényét és lelkét az isteni gondviselés egyedül megbízható karjaiba. Nem fél, nem aggodalmaskodik, hanem hiszen s vigyáz arra, nehogy ez a hite megrendüljön. Vigyáz és imádkozik, hogy kísértésbe ne essék.

Említettük, hogy a szentlélek által való vezetetés *állandó életfolytatás*. Némelyek már most, akik ezt nem fogják fel helyesen, úgy gondolják, hogy ennek a vezetésnek itt vagy amott bizonyos esetekben kell jelentkeznie. Vezetetés után sovárogyva „jelket” várnak vagy keresnek vagy esetleg a bibliához folyamodnak megfelelő felvilágosításért. Ez a felfogás teljesen hibás értelmezése a szentlélek által való állandó vezetetés magasztos jelentőségének s a megtért lélek egész életére kiható állandó befolyásának. Az ilyen próbálkozások könnyen veszélyeztetik annak mély

¹ V. ö. Vasady i. m. 17. 1.

értelmét, „amit a szentlélek vezetésének“ nevezünk az igazán valóságos lélek számára. Mert ismételjük, hogy ez a vezetés sem jelekben, sem rendkívüli esetekben, sem itt vagy amott vagy a Biblia egyes helyeiben nem jelentkezik úgy, mint praktikus útmutató, éppen az adott esetben. Ilyen csodák nincsenek. De ezeken fölül megvan az emberi lélek hitének amaz örök csodája, amikor az ember túltéve magát a mindennap érdekein, alázatos kintartással törekszik arra, hogy életét illetve lelkét a szentlélek által való vezettetésre alkalmassá tegye. Nincsenek tehát jelek, de megvan, meg lehet az Isten felé törekvés állandó jellegű lelki habitusa, magatartása, aminek magasztosságához semmi csoda és jelváras hozzáférközni nem tud. Ha ennek a lakonikus mondásnak, hogy a csoportmozgalom alapítója a szentlélek, ilyen értelmet tulajdonítánk, akkor senkinek az ellen kifogása nincs. Azonban az ilyen tisztán szellemi természetű megállapítás a gyakorlati életben szükségképen több-kevesebb kárt szenved.

Ahhoz azonban, hogy valaki észrevegye magán, vagy másokon a szentlélek vezetését, kívánatos, hogy tanuljon meg bensőleg figyelni a szentlélek szavára és irányítására. Hagynunk kell, hogy Isten beszéljen hozzánk, ne mindig csak mi ő hozzá. Azért a csoportmozgalomban, de ettől függetlenül is, mind nagyobb jelentőséget nyer a közös istentiszteleteken pl. Angliában is divatos csöndes imádság, amely a ma vallásos lelkének mindenek fölött álló mélyértelmű megnyilatkozása. Csak az lesz csendes, aki tudja, hogy abban a pillanatban, amikor csöndes, éppen ez a legfontosabb reá nézve, amit megtehet. Törekedjetez azért arra, hogy csöndesek legyetek (I. Thess 4. 11.), amint az apostol mondja.

Ezekben kívántuk röviden ismertetni azt az új mozgalmat, amely a kereszténységet a gyakorlati életben kívánja megvalósítani. Tulajdonképen nem új ez a mozgalom, mert nincs benne semmi olyan elem, ami nem lett volna meg sok más elődjében. De van benne valami üdeség, közvetlenség, mesterkéletlenségre való törekvés. Nincs guzsba kötve sem dogmák sem más természetű előírások által s élni és virágozni fog mindaddig, míg azok, akik benne élnek, egész lélekkel csinálják. Hasznos szolgálatokat tehet a keresztényélet folytatás megújulásához s tanulságokat szolgáltat az egyház számára is, hogy újabb eszközöket kell megtalálnia, hogy közelebb férközzék az emberek lelkéhez a jézusi szellem mindennapi érvényesítéséhez.

Dr. Varga Béla.

Dávid Ferenc vallása.

Ezelőtt éppen 360 esztendővel történt,¹ hogy Blandrata György az erdélyi fejedelmi udvar orvosa és egyik kiváló diplomatája behívta az országba Socinus Faustust. A 39 éves hittudós éppen ebben az időben emelkedett európai hírnévre. Baselben egy vitatkozás alkalmával nagy diadalt aratott újabb könyvével, melynek tartalma és címe Jézus Krisztus üdvözítő munkájáról szólt, (De servatore Iesu Christo) korábbi hirneve még öregbedett. A Socinus Faustus behivatásának az volt az oka, hogy Blandrata György mindenképpen le akarta beszélni és beszéltetni Dávid Ferencet, hogy a Krisztus nem imádásának tanát hirdesse. Socinus Faustus vállalkozott a feladatra, Baseltől Lengyelországon át bejött Erdélybe és Dávid Ferenc lakásán szállott meg. Itt volt 1578 novemberétől 1579 áprilisáig, mikor Dávid Ferenc, aki azt hitte, hogy az ő kikémlelésére és elárulására jött ide, kiutasította a lakásából és Socinus Faustus a vád ellen tiltakozva,² elhagyta a Dávid Ferenc hajlékát és elhagyta örökre Erdélyt is, hogy a lengyelországi unitárizmusnak legyen egyik kiváló munkása és vezére. Ha meg akarjuk érteni azt a nagy tragédiát, amely már ebben az évben Dávid Ferenc elítéltetésével és halálával végződött, bele kell éljük magunkat a XVI. századi reformáció szellemébe és világnézetébe. Akkor kicsiny kérdésekből nagy kérdéseket csináltak.

A reformáció lényegében a szellemi szabadság forradalma volt. Egyszerre azonban a legtisztább eszmék sem valósulnak meg. A középkor napja leáldozott, de a visszénye ott van még a hegyek és bércek tetején. A reformátorok ragaszkodtak a szellemi és erkölcsi szabadsághoz, de csak a maguk számára. Az övétől eltérő nézetekkel, meggyőződésekkel nem tudtak megbarátkozni:

¹ 1578 november.

² Jakab Elek; Dávid Ferenc emléke. 225 1.